

Johan Bonny
Roger Burggraeve
Ilse Van Halst

Mag ik?

Sorry

Dank je

Vrijmoedige dialoog over
relaties, huwelijk en gezin

 | LANNOO

De afkorting AL in de tekst verwijst naar de brief van paus Franciscus, *Amoris Laetitia* of *De vreugde van de liefde* (19 maart 2016), met zijn bevindingen over de dubbele gezinssynode van 2014 en 2015.

*De auteurs willen er graag op wijzen dat de namen in de voorbeelden fictief zijn.

INHOUD

- 7 Inleiding

- 15 **HOOFDSTUK 1**
Met de Geest in het hart en het evangelie in de hand

- 31 **HOOFDSTUK 2**
Op de oprit naar het huwelijk

- 67 **HOOFDSTUK 3**
Opvoeden als voetbalmatch

- 103 **HOOFDSTUK 4**
Vruchtbare liefde

- 135 **HOOFDSTUK 5**
Duurzame liefde anders

- 175 **HOOFDSTUK 6**
Groeien in onverbreekbare liefde

- 209 **HOOFDSTUK 7**
Mag ik? Dank je. Sorry

- 243 Slot als opener

*In het gezin moeten drie zinnnetjes uitgesproken worden.
Ik wil het herhalen, drie zinnnetjes: Mag ik? Dank je. Sorry.
Drie sleutelbegrippen! Als men in een gezin niet heerszuchtig is
en vraagt 'mag ik?', als men in een gezin niet egoïstisch is
en leert 'dank je' te zeggen, als men zich in een gezin bewust is
van het aangerichte kwaad en 'sorry' kan zeggen, dan zal er vrede en
vreugde zijn in dat gezin. Laten we niet karig zijn met deze zinnnetjes,
maar ze elke dag herhalen. Sommige stiltes zijn immers pijnlijk,
soms zelfs in het gezin, tussen man en vrouw, ouders en kinderen,
broers en zussen. Maar de juiste woorden, uitgesproken
op het juiste moment, beschermen en voeden de liefde,
elke dag weer.*

naar Amoris Laetitia, AL 133

INLEIDING

Liefde is als wijn. Zoals goede wijn tijd nodig heeft om te rijpen, zo heeft liefde tijd nodig om te groeien. Groeien in liefde in de verschillende fasen van je leven kan alleen maar als je kwistig omspringt met de begrippen ‘mag ik?’, ‘dank je’ en ‘sorry’, meent paus Franciscus in zijn postsynodale brief *De vreugde van de liefde*. Daarom reikt hij deze drie begrippen aan als sleutels voor een geslaagd samenleven, in het volle bewustzijn dat elke liefdesrelatie licht- en schaduwkanten heeft.

En ja, de paus reikt ze in zijn exhortatie aan in het kader van zijn betoog over de huwelijksliefde. Maar zijn ze niet evengoed van toepassing op elke andere vorm van duurzame en integrale liefde? Tussen ongehuwde samenwoners, tussen jonge en minder jonge geliefden, tussen homo’s en lesbiennes, in religieuze gemeenschappen en lekenfraterniteiten, in de Kerk en onder gelovigen, maar ook in het gezin tussen grootouders, ouders en kinderen en tussen broers en zussen? Paus Franciscus herhaalt ze trouwens uitdrukkelijk als hij uitweidt over de opvoeding en de morele vorming van kinderen: ‘Iemand kan sociaal zijn en openstaan voor anderen, maar als hij niet gedurende een lange periode, aangespoord door volwassenen, geleerd heeft om ‘alsjeblief’, ‘excuseer’, ‘dank je wel’ te zeggen, zal de goede innerlijke neiging zich moeilijk in deze uitdrukkingen vertalen.’ (AL 266)

WONDERBAAR INGEWIKKELD

Er waait een nieuwe wind door de Kerk. Paus Franciscus heeft de ramen wijd opengegooid. Dat schept verwachtingen. Dat doet hopen. En dat is fantastisch. Maar daar mag het niet bij blijven. De paus staat voor de uitdaging om de verwachtingen die hij oproept met zijn discours van barmhartigheid ook waar te maken. Het is goed de ramen open te gooien om frisse lucht binnen te laten in een ietwat muffe kamer, je moet die ramen ook vastzetten om te voorkomen dat ze terug dichtklappen. Veranderingen moeten, met andere woorden, verankerd worden. Charisma moet evolueren van uitstraling naar daden. Zo niet, dan dreigt de wind een betekenisloos briesje te worden.

Dat beseft paus Franciscus zelf als geen ander. Daarom is zijn brief *Amoris Laetitia* of *De vreugde van de liefde* (19 maart 2016), met zijn bevindingen over de dubbele gezinssynode van 2014 en 2015 over de roeping en de zending van het gezin in de Kerk vandaag en in de moderne wereld, een uitnodiging aan alle bisschoppen, pastores, theologen, gelovigen en zelfs ruimer alle geïnteresseerden om mee te denken over de toekomst van huwelijk en gezin. Onze paus riep de synodes bijeen om huwelijk en gezin, die vandaag sterk onder druk staan in onze samenleving, een hart onder de riem te steken. Vooraleer van start te gaan lanceerde hij een nooit gezien breed overlegproces in de lokale kerken over dat thema. Hij riep de bisschoppen op om hun gelovigen en alle geïnteresseerden te bevragen, ook u en mij. Voor het eerst sinds lang mochten we zeggen wat ons zwaar op de maag ligt over huwelijk en gezin en werd ook echt naar ons geluisterd. Als herder

van zijn gelovigen ging mgr. Johan Bonny zelf in op de uitdaging en schreef hij voor het begin van de eerste gezinssynode zijn vragen en bedenkingen neer in *Synode over het gezin. Verwachtingen van een diocesane bisschop*.

Al deze opmerkingen en suggesties, vragen en verwachtingen namen de synodevaders mee in hun besprekingen, waarin ze open van gedachten wisselden. De impact van de persoonlijke tussenkomsten van de paus in dat proces mag daarbij niet onderschat worden, net zomin als zijn onverwachte maar strategische afkondiging van het Jaar van de Barmhartigheid, waarmee hij meteen het interpretatiekader van deze synode bepaalde.

Aldus hief de paus op een elegante manier het embargo op van de onbespreekbaarheid van sommige zogenoemde irreguliere kwesties, die in onze contreien al dertig jaar of langer gemeengoed zijn. Bisschoppen, theologen en pastores laten in onze lokale Kerk al langer de pastorale wijsheid primeren op juridische discussies. Met hun benadering hoeven ze niet langer onder de radar te blijven. Meteen hadden ook de gewone gelovigen een stem in het debat in Rome. Dat debat is met de synode niet afgesloten, want de paus benadrukt in zijn apostolische brief dat de complexiteit van de opgeworpen bedenkingen en de aangesneden thema's duidelijk heeft gemaakt dat we ons openhartig moeten blijven verdiepen in een aantal doctrinele, morele, spirituele en pastorale kwesties.

Met dit boek willen we een aanzet geven om het synodale proces voort te zetten in onze contreien. Het is geenszins de bedoeling de puntjes op de kerkelijke i te zetten, maar een hartelijke oproep om van gedachten te wisselen aan al wie in de pastoraal

actief is, in de catechese, gezinsspastoraal, jongerenpastoraal, school en opvoeding, en ruimer aan alle gelovigen en geïnteresseerden in onze brede samenleving. Met z'n drieën brachten we menig middag samen door, met de tekst van *Amoris Laetitia* van onze paus binnen handbereik. Met de voorbereidingen van mgr. Johan Bonny voor de tweede gezinssynode in 2015 in Rome, waaraan hij als vertegenwoordiger van de Belgische Kerk deelnam, en met zijn notitieblok vol aantekeningen en uitspraken die hij neerpende tijdens de verschillende tussenkomsten op deze synode. Met de rijke theologische bagage en het aanstekelijk enthousiasme van emeritus professor Roger Burggraeve, die sinds 1967 een ethiek van de groei ontwikkelde voor jongeren. Hij pleit voor een ethiek van het haalbare met eerbied voor het goede dat reeds aanwezig is in hun particuliere situatie en met oog voor de kansen tot verdere groei naar het evangelische ideaal. Dat pleidooi, dat lange tijd geen kans leek te krijgen in de Kerk, krijgt vandaag een ruime plaats in *Evangelii Gaudium* en vooral in *Amoris Laetitia*, ook al blijft er werk aan de winkel.

Frank en vrij, gretig en verrast, wikkend en wegend gingen we steeds opnieuw met elkaar in gesprek. Het waren geen discussies om gelijk te halen of om elkaar te slim af te zijn, maar een heen en weer gaande uitwisseling, waarbij bedenkingen van de een overpeinzingen bij de ander uitlokten, ter bevestiging of met een ander accent, zoekend naar zinvol denken over relaties, huwelijk en gezin. Daarbij gingen we eerlijk en onverbloemd in de spanning staan tussen het wenselijke en het haalbare, zonder de voorkeur en het belang van het huwelijksgezin (een gezin gegroeid uit het huwelijk van de ouders), zowel maatschappelijk

als in de geloofsgemeenschap, op te geven, maar evenzeer zonder de strevende en levende mensen in te steek te laten. Op deze manier willen we gehoor geven aan de vraag van onze paus om een echte dialoog op gang te brengen, geen salonreflectie noch een kil werkoverleg, maar een pastorale gedachtewisseling, doordrenkt van barmhartige liefde, die steeds opnieuw tracht te begrijpen, vergeven, begeleiden, wachten en bovenal integreren (AL 312).

Met haar eigen spanningsvelden nodigt de tekst van *De vreugde van de liefde* op zich al uit tot die oefening. Samen met haar warme pastorale en barmhartige toon bevat *Amoris Laetitia* ook uitspraken en passages die niet voor iedereen even verteerbaar zijn. Het lijken zwerfstenen, die de paus – steeds in de vorm van een citaat – heeft overgenomen uit de verschillende documenten van beide synodes om recht te doen aan het synodale proces. Soms sporen die passages moeilijk met het meer persoonlijke pleidooi van Franciscus elders in de tekst – daar neemt hij zelf de pen ter hand – voor meer pastorale onderscheiding en voor een duidelijker erkenning van het goede dat ook in de bedoelde situaties reeds aanwezig is. Aan ons om waakzaam te zijn, want terug naar af kunnen, willen en mogen we als Kerk niet meer.

Gekke grillen moet je als lezer niet verwachten. We gaan wel degelijk uit van de bekommernissen en grondlijnen in de kerkelijke benadering. We doen geen afbreuk aan wat de Kerk vooropstelt als wenselijk. Dat blijven we hanteren als kader, van waaruit we met alle mensen over de tocht van het leven willen nadenken, vanuit hun dagelijkse beslommingen met kleine en soms grote complicaties, waarvoor ze vaak niet zelf gekozen hebben.

‘Welke andere keuze heb je als herder dan die om met je schapen, ook met hen die niet de kudde volgen, op weg te gaan?’ vraagt mgr. Bonny zich af.

Dat streven ligt helemaal in de lijn van de barmhartigheid die deze paus voorstaat. Herhaaldelijk roept Franciscus op om onze sandalen uit te doen wanneer we de heilige grond van het leven van de ander betreden (*Evangelii Gaudium* 169; cf. Ex 3,5). Zulk een instelling, vol respect voor Gods aanwezigheid in het leven van de ander, ook wanneer die ander sterk van ons verschilt, is essentieel, willen we mensen echt ontmoeten en met hen op weg gaan. Dit is een niet te onderschatten accentverschuiving in het kerkelijk spreken. Die verschuiving vertaalt zich concreet in een begripvolle houding naar andere modellen van duurzame liefde dan het sacramentele huwelijk, ook al blijft de Kerk het huwelijk vooropstellen als basis van het gezin. De Kerk kan en wil immers niet langer de ogen sluiten voor de realiteit van een veelheid aan leefvormen die net als het huwelijk duurzame liefde nastreven. Het huwelijk als instituut mag vandaag minder in trek zijn, nog steeds dromen heel wat christenen en andersdenkenden van een duurzame liefdesrelatie in wederkerigheid, en werken ze eraan. Hoe kunnen we hen ondersteunen, begeleiden en integreren, ook als ze die duurzame liefde anders dan in een sacramenteel huwelijk vormgeven?

Het mag duidelijk zijn: polariseren is niet ons doel. Het uitgangspunt is niet een discussie over de leer van de Kerk, wel een open gesprek met gelovigen uit onze tijd en cultuur over relatievorming, huwelijk en gezin. Hoe beleven zij dat vandaag? Hoe boetsen zij hun gezin en hun huwelijk? Waarin volgen ze de

kerkelijke leer en waarin wijken ze ervan af? Hoe gaan we daarmee om als kerkgemeenschap? Hoe kunnen wij als Kerk met allen op weg gaan? Met onze paus zoeken we een evenwicht tussen verschillende principes van een gezonde christelijke ethiek en theologie, met aandacht voor de heilige Schrift, de traditie van de katholieke Kerk en de voortgaande menselijke ervaring.

De bril waardoor we kijken is die van het liefdesverbond van het huwelijk als basis van het gezin. Dat evangelische ideaal blijft onze focus. Die laten we niet los. Laat het nu net eigen zijn aan onze christelijke benadering dat het niet allemaal eender is! Van daaruit ontwikkelen we een consistente relationele ethiek, die ook rekening houdt met andere relatiemodellen, niet vanuit een medelijdende of paternalistische houding, maar als erkenning van het goede dat ook daar aanwezig is en van het groeipad dat ook daar loopt naar grotere menselijkheid en zinvolheid. Elke mens moet rekening houden met wie hij is, met zijn afkomst, met zijn psychologische ontwikkeling, met wat hij kan en niet kan, enzovoort, om vanuit zijn mogelijkheden en beperktheden te dromen van en te werken aan iets waardevols: het best haalbare in zijn situatie.

We zijn ons ervan bewust dat we in dezen opteren voor een moeilijke evenwichtsoefening, een spreidstand à la Kim Clijsters, zeg maar. We gaan bewust en eerlijk in het spanningsveld staan tussen twee comfortabele uitersten, enerzijds de strakke lijn van de klassieke leer die weinig ruimte laat voor persoonlijke interpretatie of afweging en anderzijds de losse lijn van het zomaar meestappen met elke situatie en voorkeur. We beseffen dat deze spreidstand niet eenvoudig is en niet door iedereen gewaar-

deerd zal worden. Met Jezus kiezen we voor een warme Kerk met aandacht voor de goedheid die de heilige Geest zaait te midden van de menselijke breekbaarheid. Leert de Bijbel ons niet te oordelen zonder te veroordelen? Jezus verwacht van ons 'dat we afzien van het zoeken naar persoonlijke of gemeenschappelijke vluchtheuvels die ons toelaten op veilige afstand te blijven van menselijke drama's, om oprecht te aanvaarden in contact te treden met het concrete bestaan van de ander en de kracht van de tederheid te mogen kennen. Als we dat doen, wordt ons leven wonderbaar ingewikkeld' (naar AL 308).

Johan Bonny, Roger Burggraeve, Ilse Van Halst
Antwerpen, 31 augustus 2016

HOOFDSTUK 1

MET DE GEEST IN HET HART EN HET EVANGELIE IN DE HAND

*Wij worden geroepen
om aan gewetensvorming te doen,
maar niet om onszelf
ervoor in de plaats te willen stellen.*

Amoris Laetitia 37

VAN SCHEIDSRECHTER NAAR BEMIDDELAAR

‘Wij zijn geen scheidsrechter maar bemiddelaar van Gods barmhartigheid’ (AL 31). Veel duidelijker kan paus Franciscus niet zijn in zijn postsynodale brief *Amoris Laetitia*. Hij wil dat zijn medewerkers in de Kerk zich niet gedragen als controleurs van de kerkelijke leer, maar als ‘bewerkers van genade’ (AL 310). Vanuit de realiteit die hij rondom zich ziet en waarvoor hij de ogen niet wil sluiten, houdt de paus een uitgesproken pleidooi om constructief op weg te gaan met alle mensen, ook met mensen in zogenoemde irreguliere situaties die buiten het traditionele gezinsconcept vallen, zoals mensen die ongehuwd samenwonen, burgerlijk gehuwden, gescheiden en hertrouwde mensen en homoseksuelen. Hij nodigt uit om oog te hebben voor het goede – hij spreekt over ‘semina Verbi’ of de zaden van het Woord – dat vaak reeds in hun situatie aanwezig is en om hen vooruit te roepen vanuit wat hij ‘de pastorale onderscheiding der geesten’ noemt. Dat is de rode lijn doorheen zijn schrijven en meteen de bril waardoor we zijn woorden moeten lezen. ‘Het kan alleen een nieuwe aansporing zijn tot een verantwoorde persoonlijke en pastorale onderscheiding van de specifieke gevallen. En omdat de graad van verantwoordelijkheid niet in alle gevallen gelijk is, moet deze onderscheiding erkennen dat de gevolgen of de toepassing van een norm niet noodzakelijk altijd hetzelfde moeten zijn’ (AL 300).

Het zijn uitermate bemoedigende woorden in de ogen van mgr. Johan Bonny en moraaltheoloog Roger Burggraeve. ‘De paus beseft dat hij daarmee afwijkt van de strakke doctrinele benadering die tot op heden het kerkelijke discours ter zake ken-

merkte’, legt de professor dat nooit geziene standpunt uit. ‘Hij heeft alle begrip voor dit doctrinele discours, maar verkiest zelf een meer levensnabije weg te gaan. Wat de pastoraal in verschillende zogenoemde irreguliere situaties betreft, zoals burgerlijk gehuwden, gescheiden hertrouwen of samenwoners, komt het er volgens onze kerkleider op aan om “de goddelijke pedagogie van de genade in hun leven te openbaren en hen te helpen om de volheid te bereiken van het plan dat God met hen heeft, wat met de kracht van de Heilige Geest altijd mogelijk is” (AL 297).’

Franciscus wil deze nieuwe weg gaan in collegialiteit met de bisschoppen, vanuit een open kerkvisie in dialoog met de wereld en met het volle vertrouwen in het persoonlijke geweten van de gelovigen. ‘Als ik terugblik op mijn brief *Verwachtingen van een bisschop*, die ik schreef voor de eerste synode over het gezin in 2014, vanuit de inzichten en het levensverhaal dat gelovigen mij toevertrouwen, kan ik niet anders dan tevreden zijn met deze exhortatie’, stelt de herder van het bisdom Antwerpen, die weet dat zijn gelovigen vragende partij zijn. ‘Alle elementen waarvoor ik aandacht vroeg, vind ik terug in de visie van onze paus. Daarmee kunnen wij in onze lokale kerkgemeenschap verder werken aan relaties, seksualiteit, huwelijk en gezin zonder ons vast te rijden, maar met openheid en respect voor wat er aan goeds aanwezig is in heel wat situaties, ook al zijn die voor de kerkelijke leer zogezegd onregelmatig, en de betrokkenen ondersteunen, be-moedigen en vooruit roepen.’ Op zijn brief kreeg hij ontzettend veel reacties. ‘Uit brieven en verhalen van geëngageerde gelovigen leer ik hoe complex de concrete realiteit van relatievorming, huwelijk en gezin vandaag is. Velen blijven op de Kerk betrokken,

ook al kunnen ze zich niet vinden in al haar standpunten. Ze danken me voor mijn brief en spreken de vaste hoop uit dat er iets zal bewegen in de benaderingswijze van de Kerk.’

NAAR MONDIGE GELOVIGEN

Etienne en Janine, twee trouwe kerkgangers, hebben vier kinderen en twaalf kleinkinderen. Op de kast prijken huwelijksfoto's en foto's van alle gezinnen, behalve van de jongste dochter Carine. Zij woont inmiddels twintig jaar samen met haar partner Wim. Samen hebben ze twee kinderen. Janine en Etienne hebben nooit begrepen waarom Carine niet kerkelijk wil huwen. Voor hen leeft hun dochter in zonde. Dat is toch wat de kerkelijke leer hen altijd leerde. Beiden lijden daar zwaar onder. Carine en haar partner en kinderen zijn wel welkom thuis, maar hun foto staat niet op de kast. Janine en Etienne begrijpen niet waarom de Kerk nu plots met meer begrip aankijkt tegen het ongehuwd samenwonen.

Annie en Jan gaan elke week naar de mis. Vijfentwintig jaar geleden wezen ze met pijn in het hart hun zoon Frank de deur. Frank is homo en woont al die tijd samen met zijn vriend Peter. Annie en Jan konden dat niet in overeenstemming brengen met hun geloof. Zij vragen zich nu af of ze er goed aan gedaan hebben om alle banden met Frank door te knippen.

Willy, een prille zestiger, is homo. Toen hij jong was, leerde hij als gelovige dat hij zijn homoseksuele geaardheid niet mocht beleven en geen relatie kon hebben. Hij legde zich daarbij neer en ontplooidde

zich op aanraden van zijn geestelijke begeleider op andere vlakken. Inmiddels is Willy sociaal en cultureel een bezige bij. Vandaag hoort hij echter een ander kerkelijk geluid. Wat moet hij nu denken? Hij reageert mild. In de keuze die hij maakte, vindt hij waardevolle elementen die hij wil vasthouden.

Sommige, vooral oudere, gelovigen volgden in een bijna verkrampte gehoorzaamheid blindelings wat de Kerk hen zei, blikte moraaltheoloog Burggraave terug op het verleden. ‘Dat was het gevolg van het moraliserende, bevoogdende spreken van vroeger. De Kerk en haar clerus wisten hoe het hoorde en de gelovigen moesten gehoorzamen en de leer toepassen. Dat klerikale beeld is inmiddels achterhaald. Alleen kan het geen kwaad dat duidelijk te zeggen, want al te vaak gaan gelovigen ervan uit dat dit tot op vandaag de gangbare kerkelijke taal is.’

Mijn vader had het er vaak moeilijk mee dat de pastoor hem voorschreef wat hij moest doen en diende de man – die een goede vriend van hem was – geregeld van repliek. Mijn moeder trachtte hem te sussen: ‘Als mijnheer pastoor spreekt, moet je zwijgen’, waarop mijn vader haar gevat van antwoord diende: ‘Als mijnheer pastoor spreekt, moet je juist ook spreken.’

Mgr. Bonny pleit ervoor om vandaag werk te maken van een andere vorm van Kerk-zijn die christenen warm welkom heet in de kerkgemeenschap, met hun talenten en hun onvolkomenheden, die hen tot gewetensvol handelen aanzet en hen daarin als volwassenen ernstig neemt. Daarbij is de vorming van het persoon-

lijke gewetensoordeel (AL 37) volgens hem de aangewezen weg. Dat moet in de kerkelijke praktijk opgewaardeerd worden, geeft de bisschop paus Franciscus gelijk: '(We) kunnen er nog aan toevoegen dat het geweten van de mensen meer betrokken moet worden in de omgang van de Kerk met vele intenties die objectief ons concept van het huwelijk niet waar maken. Natuurlijk is het nodig de ontwikkeling van een verlicht en gevormd geweten, begeleid door een verantwoordelijke en ernstige onderscheiding van de herder, aan te moedigen en daarbij een altijd groeiend vertrouwen op de genade te stimuleren. Maar dit geweten kan niet alleen maar erkennen dat een gegeven situatie objectief niet beantwoordt aan de algemene eisen van het evangelie. Het geweten kan ook op een ernstige en eerlijke wijze dat herkennen wat nu het edelmoedige antwoord is dat men aan God kan geven en het kan met enige morele zekerheid inzien dat dit antwoord de zelfgave is die God vraagt te midden de complexiteit van concrete beperkingen, ook als het volledige objectieve ideaal niet bereikt is' (AL 303). Met de paus meent mgr. Bonny dat dit 'een kader en algemene sfeer schetst die ons belet om vanuit een koude morele bureaucratie de meest gevoelige thema's te bespreken. Ze nodigt ons daarentegen uit tot een pastorale onderscheiding vervuld van barmhartige liefde die altijd probeert te begrijpen, vergeven, begeleiden, wachten en vooral integreren' (AL 312). 'Dat vraagt om mondig gelovigen, en om een kerkgemeenschap die deze mondigheid bevordert en zelfs aanwakkert', betoogt de moraaltheoloog.

www.lannoo.com

Registreer u op onze website en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

Omslagontwerp en vormgeving: Studio Lannoo en Keppie & Keppie

© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2016 en Johan Bonny,
Roger Burggraeve en Ilse Van Halst
D/2016/45/550 – ISBN 978 94 014 3825 4 – NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.